

Tretia cesta k prvej republike

Juraj Mašláni

Zdá sa, že o vojnovej Slovenskej republike už slovenskí, a niekoľkí zahraniční, historici povedali v posledných dvoch desaťročiach všetko podstatné. Teda: aspoň pokiaľ ide o kľúčové fakty. Ponúkli aj interpretácie. Ich závery sú, veľmi zjednodušene, dva. Jedni označujú prvú Slovenskú republiku za fašistický či klérofašistický štát a jeho hlavnú osobnosť, prezidenta Jozefa Tisa, za poslušnú bábku hitlerovského Nemecka a vojnového zločincina. Druhí vychádzajú z tej množiny dostupných faktov, ktorá podľa ich názoru umožňuje hovoriť o vojnovom slovenskom štáte ako o stelesnení túžob slovenského národa (hoci sa uskutočnili za neprajných medzinárodných okolností) a J. Tisa vykresliť ako záchrancu Slovákov, Hitlerovho odporcu a – v extrémnych polohách – svätého muža.

Čo z toho si má vybrať náš človek. Čitateľ – nehistorik, dospelý súčasník, ktorý si chce vytvoriť názor na historikmi protirečivo interpretované udalosti, ktoré tak či onak, a ani nie tak dávno, formovali osud jeho komunity, národa, štátu. Napríklad človek odchovaný učebnicami dejepisu, z ktorých sa dakedy učil o tzv. slovenskom štáte, pričom v nich nikdy nechýbala fotografia hailujúceho Tisa alebo Tisa, ako odovzdáva vyznamenania nemeckým dôstojníkom po potlačení Slovenského národného povstania. A krátky text, z ktorého bolo jasné, že tzv. slovenský štát bol neveriteľná hanba, na ktorú by mal žiak či študent čo najrýchlejšie zabudnúť a venovať sa radšej svetlým stránkam československých dejín – v tom čase napríklad výlučne komunistami organizovanému Slovenskému národnému povstaniu či Májovému povstaniu českého ľudu. Alebo, ešte lepšie, svetlým zajtrajškom.

Každý z nás, nehistorikov, si môže pod tlakom okolností, napríklad nedostatku času, hlbšieho záujmu či schopností, vybrať jednu zo spomínaných protichodných interpretácií. „Prikloniť sa“ k jednej z nich. K tej, ktorá mu je – z najrôznejších dôvodov – milšia. Je to pohodlné, časovo nenáročné, navyše vecne odôvodnené riešenie. Veď, logicky: na koho by sme sa mali vo veciach histórie spoliehať viac ako na historikov? Aj z úst politikov často, ak ide o kontroverzné a citlivé obdobia našej minulosti, počuť: Nechajme to na historikov!

Mimochodom: skutočnosť, že je "na výber", treba považovať za veľké plus. To v minulosti nebolo – bol len oficiálny názor. Alebo nič.

Existuje však aj iná, povedzme tretia cesta. Individuálna, pracná a zdĺhavá. Vybral sa ňou publicista Jozef Hajko (1962). Ide o "osobné dolovanie histórie", ako ju pred vyše dvoma rokmi v rozhovore pre denník Pravda nazval spisovateľ Anton Hykisch: "Dejiny si treba vydolovať. Osobne. Nezvaľovať prácu na iných [na historikov]."

Na začiatku tejto autorovej „tretej cesty“ bolo osobné svedectvo obyvateľky Kláku Valérie-Márie Tencerovej z roku 2007, v ktorom uviedla, že vypálenie obce a smrť jej obyvateľov v *januári 1945* mali na svedomí nezodpovední a svojvoľne si počínajúci partizáni. To odporovalo, a doteraz odporuje, všetkým učebnicovým poznatkom.

J. Hajko tvrdí, že na svoju otázku, ako to v Slovenskom národnom povstaní vlastne bolo, v súčasnej historickej literatúre nenašiel uspokojivú odpoveď. A že stredné cesty, vedúce niekde pomedzi krajnými názormi historikov, neexistujú, "hodnotu má len ucelený pohľad podložený faktami."

Začal teda dejiny – najskôr "len" (!) Slovenského národného povstania, neskôr vojnovej Slovenskej republiky, lebo inak sa zrejme nedalo a nedá – dolovať z množstva faktov. Z kníh,

biografií a autobiografií, dobovej tlače aj z umeleckej literatúry tých čias. A postupne si vytvárať ucelený obraz . Spočiatku "v prvom rade pre seba, pre vlastné uspokojenie a potom pre ďalších, čo majú záujem dozvedieť sa, kde je pravda". Výsledkom tohto autorovho snaženia je vyše štyristostranová, veľmi dobre a dynamicky napísaná, zaujímavá štrukturovaná kniha.

Autor zvolil rozdelenie publikácie do častí, v ktorých sa zaoberá obdobím prvej Slovenskej republiky z rôznych uhlov pohľadu. Do pozoruhodnej hĺbky rozoberá medzinárodné súvislosti jej vzniku a existencie, politický systém, charakter režimu a jeho vývoj. Vtedajšiu ekonomiku krajiny, ale aj rozvoj kultúry, silné osobnosti tých čias. Osobitne sa venuje Slovenskému národnému povstaniu, náboženskej polarizácii spoločnosti a židovskej tragédii. V záverečnej kapitole hľadá, a aj nachádza, paralely a súvislosti medzi prvou a súčasnou Slovenskou republikou.

Návraty ku kľúčovým udalostiam z rôznych zorných uhlov umožnili autorovi vykresliť vtedajší štát a spoločnosť viacrozmerne, plastickejšie, ako je bežné v historických prácach. Tento pocit v čitateľovi umocňujú najmä kapitoly o rozvoji slovenskej kultúry a umenia v rokoch 1938 – 1945, o sporoch katolíkov a evanjelikov, ktoré podľa autora vyvrcholili práve v tomto období, ako aj analýza kľúčových slovenských osobností, spoluvytvárajúcich históriu vazalského štátu.

Viacrozmernosť – akýsi 3D prístup k vtedajšej realite – je jedna z predností knihy. Ďalšími sú autorove rozsiahle znalosti, schopnosť spracúvať fakty, nachádzať súvislosti, argumentovať, jasne sformulovať čiastkové závery i vykresliť ucelený obraz doby, ku ktorému štúdiom rozsiahlej literatúry dospel.

Hoci vojnová Slovenská republika ako prvý samostatný štát v histórii Slovenska vznikla z vôle a potrieb hitlerovského Nemecka a bola voči nemu vo vazalskom postavení vo všetkých smeroch, jej režim nebol podľa autora fašistický. Aj keď si to Hitler spočiatku želal a po salzburskom diktáte veľa nechýbalo, aby sa tak stalo. "Skôr išlo o autoritársky až totalitárny systém," píše, pričom sa opiera o závery historikov – rozvinutú definíciu fašizmu Roberta Paxtona, závery Kurta Glasera, Yeshayahua Jelinka a Pierre Milzu. Zdôrazňuje však, že tento režim mal "fašistické znaky, najmä v postupe voči Židom a uplatňovaní vodcovského princípu."

Autor v knihe uvádza, prečo bola idea stavovského katolíckeho štátu, založená na princípoch kresťanského solidarizmu neuskutočniteľná, prečo na nej založený systém zlyhal a ukázal sa – sám osebe – ako slepá ulička vývoja. Navyše systém sám nad sebou definitívne urobil kríž svojim postojom k deportácii Židov. Stratil tým opodstatnenie na ďalšiu existenciu, hodnotí J. Hajko.

V knihe je vyzdvihnutá pozitívna úloha nepočetnej skupiny ekonómov – národohospodárov na čele s Imrichom Karvašom, ktorým sa v neľahkých podmienkach vazalského štátu, odolávajúc silnému tlaku Veľkonemeckej ríše podarilo vytvoriť fungujúce a časom, kým sa nepriblížil front a na krajinu nedoľahli tvrdé vojnové časy, dokonca dynamicky rastúce hospodárstvo. Z ich krokov a vážnych rozhodnutí uvádza nariadenia v colnej a devízovej oblasti po vzniku samostatného štátu, opakované odmietnutie colnej a menovej únie s Nemeckom, vznik Slovenskej národnej banky a vydanie novej meny, rast zlatých rezerv, rozumnú a zodpovednú menovú politiku centrálnej banky. Zdôrazňuje rozsiahle investície do výstavby ciest, železníc, priehrad a vodných elektrární, do modernizácie priemyslu. A najmä zachovanie pevnej slovenskej meny.

Vidí však aj tienisté stránky direktívneho riadenia hospodárstva úzkou skupinou – i keď fundovaných a slovenským záujmom oddaných – ľudí, podporovaných prezidentom, vládou a snemom. Išlo najmä o rodinkárstvo a rozsiahlu korupciu. Autor vyslovuje hypotézu, že hospodárstvo prvej Slovenskej republiky bolo síce vojnové a využívalo vojnovú konjunktúru, ale "jeho väčšia váha spočívala na civilnom sektore, ktorý sa vyvíjal porovnateľným tempom ako zbrojársky." Životná úroveň obyvateľov podľa neho v rokoch 1939 až 1945 nerástla, skôr mierne klesla, ale "v porovnaní s okolitými štátmi bola vysoká".

Najvyššie zo všetkých oblastí hodnotí autor školstvo, vedu a kultúru, v ktorých zažilo Slovensko *napriek* autoritárskemu režimu a dominantnému katolicizmu "doslova rozmach".

Osobitnú pozornosť si zaslúži kapitola o Slovenskom národnom povstaní. Tu autor priamo vstupuje do konfrontácie s rozšíreným a azda aj prevládajúcim názorom na túto etapu slovenských dejín. Charakterizuje ju ako prvú slovenskú občiansku vojnu, v ktorej "proti sebe bojovali dve politické reprezentácie s ambíciou uchopiť celú moc, ktoré mali vlastné armády, i keď v bratislavskej mala cudzia [armáda] prevahu a v povstaleckej menšinu, a mali podporu nezanedbateľnej časti obyvateľstva." Tento záver určite nestrávi časť najmä starších historikov a i mladším sa môže zdať slabo vyargumentovaný. Napokon ani autor nie je celkom dôsledný pri jeho používaní, keď v závere knihy píše: "Vzopretie proti dovtedajšiemu nemeckému spojencovi sa dalo zorganizovať iným spôsobom a malo sa doň zapojiť celé politické a náboženské spektrum."

Špecifikom povstania bolo podľa autora aj to, že malo konfesijné znaky. Ako uvádza, práve počas neho vyvrcholili na Slovensku dávne spory medzi evanjelikmi a katolíkmi a nadobudli formu krvavého stretu. Kapitola o vývoji náboženskej polarizácie spoločnosti na Slovensku od vzniku Československej republiky do konca 2. svetovej vojny a krátko po nej je jedna z najzaujímavejších originálnych častí knihy. No záver, že v povstaní "išlo vlastne o náboženskú občiansku vojnu vyvolanú po hegemonii katolíkov utláčanými evanjelikmi..." je naozaj priveľkým zjednodušením. Takým je aj tvrdenie, že súčasná Slovenská republika vznikla ako "priamy dôsledok existencie svojej predchodkyne", prvej Slovenskej republiky. Niektoré vonkajšie podobnosti oboch a skutočnosť, že jednu od druhej delia len dve generácie, tento názor dostatočne nepodopierajú. Naopak možno len súhlasiť s výzvou autora netváriť sa, že na obdobie prvej Slovenskej republiky nehodno spomínať. "Treba naň nielen spomínať, ale hlavne posudzovať ho a neváhať vytriediť, na čo máme byť hrdí a za čo sa máme hanbiť. Nebudeme tým v histórii prví." A uvádza príklad povojnového Nemecka.

Nezrelá republika je nevšedná kniha. Motívmi vzniku, svojou formou, prekvapujúcou šírkou obsiahnutých faktov a súvislostí. Odvahou autora – nehistorika obsiahnuť stále citlivé a historikmi protirečivo hodnotené obdobie slovenských dejín v jeho celostnosti. A jeho neutíchajúcou snahou dopátrať sa, kde je pravda.

„A kde je ozajstná pravda?“ kladie si v spomínanom rozhovore otázku A. Hykisch. A odpovedá: „Možno kdesi uprostred.“ J. Hajko však tvrdí, že stredné cesty nie sú. Provokuje tým samostatne a kriticky mysliaceho čitateľa vydať sa tiež cestou osobného dolovania dejín. A zároveň mu ju výrazne uľahčuje.

Autor je publicista.

Jozef Hajko: Nezrelá republika. Slovensko v rokoch 1939 – 1945, Slovart 2009